

УДК 332.1

Хуберт КОШЕ, доктор сільськогосподарських наук, професор

Господарства населення: зникаючий пережиток минулого чи шлях у майбутнє

Мета статті - дослідити еволюцію домогосподарств в Україні, їх роль у національному сільськогосподарському виробництві, дати оцінку економічній ефективності діяльності господарств населення порівняно з великими господарствами.

Методика дослідження. Використано методи: наукової абстракції, логіки, аналізу і синтезу, узагальнення й систематизації, наукового порівняння.

Результати досліджень. У результаті порівняння господарств населення та великих сільськогосподарських підприємств, які знаходяться в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці, встановлено, що великі господарства, спеціалізовані на зернових культурах, мають в обробітку значну площу земель сільськогосподарського призначення, потужну техніку, а також є експортоорієнтованими, створюють лише 40% чистої доданої вартості й залишаються малоефективними для створення робочих місць і благ на одиницю площі. Натомість господарства населення, не маючи таких матеріально-технічних засобів у розрахунку на одиницю площі, залишаються ефективнішими, часто валоризуючи землі з низьким агрономічним потенціалом.

Елементи наукової новизни. Встановлено, що незалежно від політичного ладу та економічного курсу розвитку країни, домогосподарства населення пристосовуються до будь-яких умов у пошуку шляхів збільшення свого прибутку.

Практична значущість. Завершення земельної реформи, вирішення проблем, які стосуються домогосподарств населення та сприяння їх розвитку з боку держави, не буде заважати розвитку великих агроформувань, а навпаки, при малих економічних витратах дасть змогу значно розвинути сільськогосподарський сектор України. Табл.: 1. Рис.: 1. Бібліогр.: 19.

Ключові слова: домогосподарства, господарства населення, землі сільськогосподарського призначення, індивідуальні господарства, внутрішній ринок, додана вартість, ефективність виробництва.

Хуберт Коше - доктор сільськогосподарських наук, професор, директор Навчально-дослідницької групи з порівняльного сільського господарства та сільського розвитку «AgroParisTech» (75231 Франція, м. Париж, Округ 05, вул. Клода Бернарда, 16)

E-mail: hubert.cochet@agroparistech.fr

Постановка проблеми. Понад 20 років Україна є самостійною та незалежною державою. Однак структура та соціальна складова українського аграрного сектору продовжують нести на собі глибокий відбиток пострадянського періоду.

На заміну колективним господарствам прийшли великі приватні агроформування, але, незважаючи на це, господарства населення продовжують відігравати одну з ключових ролей у забезпеченні ринку агропродовольчої продукції як рослинництва, так і тваринництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато авторів у своїх дослідженнях приділяли увагу функціонуванню господарств населення: J. Chombart de Lauwe [1, с. 137, 144], С. Jaubertie, L. Pardon,

H. Cochet, R. Levesque [8], J. Pallot, T. Nefedova [12], V. Yefimov [18] та інші. Багато з них прогнозували зникнення господарств населення у майбутньому. Зокрема Chombart de Lauwe J. ще у 1961 р. вказував на потенційну можливість зменшення домогосподарств, зазначаючи: «Чи потрібно передбачити їх зникнення у короткій перспективі? Напевно ні, але в далекій перспективі, звичайно». Пізніше, V. Yefimov, оцінюючи ситуацію у країнах СНД, не висловлював позитивних сподівань щодо потенціалу розвитку господарств населення і неодноразово підкреслював, що індивідуальні господарства не мають «справжньої ефективності виробництва». Такі тенденції пояснюються тим, що влада того періоду покладала надію на поступове зниження ролі домогосподарств серед сільського населення у міру зростання діяльності колгоспів і сподівалася, що з часом ведення домогосподарств

© Хуберт Коше, 2018

стане хобі, як це було окреслено в газеті «Правда» у 1956 р.: «Землі, що залишилися в індивідуальних господарствах колгоспників, повинні перетворитися на сади - елемент, що прикрашатиме життя селян».

Під час загострення економічної ситуації у 90-х рр. ХХ ст., коли великі колективні господарства масово ліквідовувалися, саме господарства населення змогли протистояти глибокій кризі, яку переживали пострадянські країни. У цей період виробництво картоплі та овочів, що переважно вирощується у господарствах населення, знизилося лише на 22% на першому етапі та на 16% на другому [10]. Виробництво зернових та буряків цукрових, що є прерогативою великих структур, зменшилося за той самий період приблизно на 50 і 68%. Наразі господарства населення продовжують бути найбільшими постачальниками картоплі та овочів. Відповідно до даних Державної служби статистики України у 2013 р. господарства населення виробляли 40% усього м'яса в країні, 77 молочної продукції та 40% яєць [6].

Таким чином, структура, функціонування та ефективність господарств населення потребують детального вивчення.

Мета статті - дослідити еволюцію домогосподарств в Україні, їх роль у національному сільськогосподарському виробництві,

дати оцінку економічній ефективності діяльності господарств населення порівняно з великими господарствами.

Виклад основних результатів дослідження. Пропонуємо застосувати локальний підхід, що ґрунтується на поглибленому аналізі господарств населення та великих господарств, які їх оточують, на п'яти невеликих сільськогосподарських територіях, що являють собою район й знаходяться у Житомирській, Миколаївській, Кіровоградській та Сумській областях (рис.). Найбільшу увагу ми приділили історичним процесам, починаючи за часів деколективізації, та визначенню існуючих соціальних відносин, а саме між найбільшими структурами й соціально-економічним середовищем села. Нарешті, щоб оцінити економічну ефективність господарств населення та порівняти її з ефективністю сусідніх великих господарств, використали критерій чистої доданої вартості (ЧДВ). Нагадаємо, що цей індикатор вимірює *створення багатства* виробничою системою. Ця вартість дорівнює різниці між валовим продуктом (вартість кінцевої продукції, включаючи власне споживання, що визначається у ринкових цінах) та вартістю товарів і послуг, спожитих повністю або частково у процесі виробництва.

Карта сільськогосподарських районів, що досліджувалися

1. Південь Житомирської області (Jaubertie C., 2009)
2. Миколаївська область (Pardon L., 2009)
3. Кіровоградська область (Randimbivololona C. and D. Sanchez, 2010)
4. Сумська область (Trotel A. and G. Cornuau, 2013)
5. Північ Житомирської області (Varlin J., 2013)

Джерело: Дослідження автора.

З давніх часів домогосподарства є основою життєдіяльності сільського населення України. Звільнене від кріпацтва в 1861 р.,

сільське населення отримало змогу індивідуального використання прибудинкових земельних ділянок [18]. Регулювання сівозмін

та вимоги, які діяли при колективізації, стосувалися земель комуни й не поширювалися на землі домогосподарств. Саме ці землі, які належали комуні, були колективізовані в 1929-1930 рр., а згодом масово об'єднані в колективні господарства.

Після примусової колективізації, з урахуванням людських, економічних і політичних втрат, які вона спричинила, розроблення сільськогосподарського статуту колгоспу в 1935 р. набуло форми компромісу між великими колективними господарствами, які підтримувалися режимом, та індивідуальними сільськогосподарськими господарствами. Як вважає В. Єфімов, тодішня влада із самого початку планувала, що саме індивідуальні селянські господарства будуть джерелом робочої сили для колгоспів, підтримуючи при цьому соціальні зв'язки між великою галуззю та селянами, об'єднаними в громаду [18, с. 67].

Таким чином, в офіційному сільськогосподарському статуті колгоспу усі права та обов'язки «підсобних господарств» (селянських домогосподарств) були чітко визначені: крім особливих випадків, підсобне господарство повинно мати не більше 0,5 га землі; наявність на утриманні не більше 1 корови (а також одного чи двох телят), одну чи дві свиноматки з їх потомством, 10 овець, 20 вугликів та домашню птицю (у необмеженій кількості). Як відзначив Шомбар де Лов у 1961 р., таке мале господарство дуже схоже на господарства сільських найманих робітників з поденною оплатою праці, що були поширені в 50-ті рр. у Франції [1]. Крім того, членам колгоспів надавалося право самостійно збувати продукцію, яку було вироблено у їх індивідуальних господарствах та застосовувати її для власного споживання.

Отже, від початку свого створення колгоспи представляли собою складну, гібридну структуру, яка поєднувала в собі «колективне» господарство та окремі індивідуальні господарства членів тих самих колгоспів. Ці дві форми, на перший погляд антагоністичні, органічно співіснували в одному об'єднанні. В обмін на свою активну участь у колективному господарстві (та отримуючи заробітну плату, що визначалася складною системою обліку праці) працівники колгоспів мали змогу приділяти час своєму «підсобному індивідуальному господарству». Працівники колгоспів забезпечувалися дровами для опалення, їм дозволявся випас власної худоби на

колективних пасовищах, мали можливість купувати потрібні корми для худоби (зерно, фураж) в управлінні колгоспу за низькими цінами, використовувати наявну в колгоспах тяглову силу. Враховуючи доступні кормові площі, що знаходилися за межами індивідуальних підсобних господарств, можна стверджувати, що у використанні працівників колгоспів були площі більші від визначених сільськогосподарським статутом колгоспу 1935 р.

У новому сільськогосподарському статуті колгоспу 1969 р., який був спрямований на адаптацію колгоспів до змін, що відбулися у сільськогосподарському секторі (концентрація колгоспів, мотомеханізація, поява великих машин у колгоспах та трансформація МТЗ у майстерні по ремонту техніки тощо), для господарств населення встановлено такі самі розміри площ, як у Статуті 1939 р. Зобов'язання колгоспу щодо підсобних господарств були підтверджені та уточнені: право використовувати пасовища та транспортні засоби колгоспу для особистих потреб працівників колгоспів (для його домогосподарства), завдання колгоспу створити резерв, що дасть змогу працівникам колгоспів купувати чи отримувати від колгоспу зерно та фураж (для годівлі своєї худоби) пропорційно до виконаної роботи, за цінами, встановленими загальними зборами [9]. У 1977 р. було оголошено, що колгоспи та радгоспи повинні включити у свої плани виробництво та постачання кормів для тварин, які належать сільським жителям [18, с. 78].

Місце індивідуальних господарств у національній економіці. У 30-ті роки, незважаючи на малий розмір домогосподарств, обмежений законом, сім'я могла забезпечити свій основний прибуток завдяки особистому диверсифікованому господарству (це давало їй можливість вижити, оскільки оплата роботи в колективному господарстві була більш ніж скромною). Господарства населення гарантували половину прибутку селян і у 40-ві р. ХХ ст. [11, с. 552], 46 % в 1954 р. [15].

Згодом частка господарств населення в національній економіці починає поступово зменшуватися. Тоді як оплата праці в колгоспах зростає та поступово покращується рівень життя, частка індивідуальних господарств у загальному доході працівників колгоспів знижується. Більше того, радянська влада зовсім не мала на меті допускати їх збільшення. Однак індивідуальне господарство продовжує забезпечувати понад третину

ну доходів працівника колгоспу до середини 70-х р. [11, с. 552].

Таким чином, господарства населення займають значну частку у виробництві радянського сільського господарства. Особливо це стосується виробництва овочів, фруктів та продукції тваринництва. У 1959 р. їх частка становила половину виробництва м'яса та молока у СРСР. Господарствами населення утримувалося 41% ВРХ, 57 корів, 36 свиней та 26% овець [1, с. 142]. Їм також належало 54% площ, зайнятих картоплею та овочами.

У 1975 р. «підсобні господарства» продовжують забезпечувати 52% виробництва картоплі, 30-40% овочів та продукції тваринництва (м'яса, яєць, молока) у всьому СРСР [11, с. 551].

Криза та пострадянська перебудова: стійкість та здатність до виживання господарств населення. У 90-х р. країна переживала глибоку кризу: колгоспи та радгоспи змінювали свій статус і поступово перетворювалися у приватні підприємства, власниками яких переважно ставали колишні керівники (директори, бухгалтери, головні агрономи). Маючи великі борги, багато господарств були продані за низькою ціною інвесторам, які не мали аграрного спрямування. Через це підприємства набули підприємницького характеру комерційного напрямку з невеликою кількістю працівників.

Однак ці великі структури, які стали приватними, не мали права власності на землю. Тим часом, відповідно до аграрної реформи 90-х р. (закони 1995 і 1999 р.) земля була порівну поділена між колишніми працівниками колгоспів та радгоспів (включаючи пенсіонерів). Кожен отримав земельну ділянку у кілька гектарів (так званий пай). Пай було внесено до кадастру, але при цьому він залишався невеликою частиною дуже великої земельної ділянки (кілька десятків чи сотень гектарів), яка в радянські часи була створена з малих земельних часток. Ця ситуація значно ускладнює для селянина доступ до земельного паю і, відповідно, його обробіток, за винятком тих випадків, коли селяни одержали паї біля дороги або близько до села. Крім того, власники паїв раніше мали тільки своє домогосподарство та засоби для ручної праці у ньому, отже для них стало майже неможливим забезпечити обробіток 4 або 6 га свого паю [3].

Крім того, якщо землю було розділено порівну між колишніми працівниками, то

поділ капіталу дав зовсім інші результати. У грудні 1999 р. прийнято закон щодо розподілу земель між тими, хто має на це право, земельна площа, яка припадала під поділ, була значно меншою через прискорену реструктуризацію старих структур протягом 90-х р. ХХ ст. (заборгованість по зарплаті погашалася короною, свинею тощо). Залишковий капітал було оцінено та поділено між колишніми робітниками відповідно до зарплати та стажу роботи. Відтак колишні керівники могли собі взяти трактори чи іншу техніку, решта робітників могли розраховувати лише на столи, стільці, одяг тощо.

Тому, за винятком невеликої кількості тих, які отримали кращі частки земельних ділянок, ніж інші, багато пайовиків здали свої земельні ділянки в оренду великим приватним структурам, що утворилися в результаті купівлі колишніх колгоспів. Саме у цих колишніх працівників колгоспів та радгоспів українські підприємці орендували земельні наділи (малі ділянки, об'єднані в один великий масив), необхідні для виробництва сільськогосподарської продукції.

Хоча селян, які господарюють сьогодні у великих сільськогосподарських структурах, небагато, у земельних відносинах зберігається тісний зв'язок між селянами-пайовиками та великими господарствами. Оскільки пайовики продовжують працювати у своїх особистих господарствах, які вони успадкували в радянські часи, вирощуючи овочі та різну худобу, орендодавці мають право одержувати оплату за пай у натуральній формі (зерном чи фуражем). Розрахунок за оренду земель у грошовій формі частково замінив оплату у натуральній, яку працівники колгоспів отримували раніше, і відтворив в нових реаліях органічні зв'язки між «підсобними індивідуальними господарствами» та великими структурами [3]. Хоча великі господарства віддають перевагу розрахункам у грошовому виразі та намагаються підтримувати саме такий спосіб оплати оренди, селяни - власники паїв, які хочуть отримувати плату в натуральній формі, все ще становлять більшість. У 2010 р. 4,6 млн земельних ділянок були здані в оренду селянами, 71% розрахунків за оренду земель були у натуральному вираженні, решта сплачувалися або грошима або як надання різних послуг (оранка індивідуальної ділянки домогосподарства тощо).

Скільки нині є активно діючих господарств населення в українських селах? За першою оцінкою, в рамках статистичних демографічних досліджень, за 2013 р. було 5,2 млн сільських домогосподарств [5]. У дослідженні зазначено, що 54,3% українських домогосподарств мають земельні ділянки (тобто 9,2 млн домогосподарств) та понад 29% (тобто 4,9 млн сімей) тримають худобу, птицю чи бджіл. Серед 5,2 млн сільських домогосподарств близько 38,5% (приблизно 2 млн) мають лише одну ділянку площею менше 50 сотих гектара, 16,7% (приблизно 867 тис.) наявні ділянки площею від 50 сотих до 1 га та 38,8% (приблизно 2 млн домогосподарств) є власниками площ від 1 до 10 га. Остання категорія включає передусім власників земельних ділянок, що проживають у селі та одержали земельні ділянки в результаті паювання в рамках земельної реформи.

Інша непряма оцінка кількості індивідуальних земельних ділянок проведена відповідно до кількості земельних паїв, наданих в оренду великим господарствам. За даними Держгеокадастру України, у 2010 р. їх кількість становила 4,6 млн [4]. Оскільки історично ці земельні ділянки поєднані з господарствами населення, кожен колишній працівник колгоспу, який одержав свій земельний пай, є за визначенням власником земельної ділянки, а їх кількість буде близькою до кількості селянських домогосподарств. Два елементи, що мають протилежне значення, можуть показати різницю за цими двома оцінками. По-перше, деякі бенефіціари земельної реформи 90-х р. ХХ ст., які становлять невелику кількість, самостійно обробляють свої паї (це не відображено у цифрах, наведених вище). З іншого боку, демографічна ситуація в Україні, що особливо позначилося на сільській місцевості, призвела до того, що деякі земельні наділи були покинуті та забрані різними способами - сусідами або родичами для того, щоб приєднати кілька земельних наділів (паїв) до одного господарства. Є багато домогосподарств, які обробляють індивідуальні ділянки, але не є власниками земельних наділів (паїв), оскільки вони не працювали у колгоспі або переїхали в село після реформи.

Структура та різноманітність селянських домогосподарств. Багато селянських домогосподарств і наразі зберігають той самий розмір земельних ділянок і умови, які

були визначені радянською владою в 30-х р. ХХ ст.: домашня худоба може годуватися частково за рахунок випасу на спільних пасовищах, а також зерном і фуражем, що виробляються у сусідніх великих господарствах (та надаються селянину у формі плати натурою за пай).

Незважаючи на малий розмір порівняно з іншими структурами та на виробництво продукції, основна частина якої споживається самостійно, - ці дві ознаки є характерними для всіх малих господарств України. Хоча ці виробничі структури мають спільні форми діяльності: розвинуте вирощування овочів, догляд за кількома фруктовими деревами та утримання тварин (молочних корів, птиці, свиней). Малі господарства відрізняються одне від одного розміром, умовами надання паїв в оренду, способами доступу до ринку сільськогосподарської продукції й техніки.

До першого типу належать домогосподарства, що утримуються людьми похилого віку. Переважно це ті, хто пішов на пенсію з колишніх колективних структур, коли останні були зруйновані. Виробництво у цих домогосподарствах повільно зменшується у міру зниження працездатності їхніх власників. Їх діяльність обмежена невеликою площею городу 0,1-0,2 га, де вирощуються в основному овочі та картопля, та невеликим поголів'ям худоби: 1-2 кози та дійна корова. Уся вироблена продукція споживається самим господарством, частина її переробляється для тривалого зберігання способом висушування, консервування чи соління. Річний дохід такого господарства є невеликий і сягає 800-1000 євро з активу, проте він дає змогу власникові забезпечити свої потреби у харчах. Грошові доходи залежать від незначних додаткових надходжень (дрібний продаж, пенсія тощо). З іншого боку, додана вартість на одиницю площі буде дуже високою, оскільки ці господарства є інтенсивними для роботи та виробляють продукцію з високою доданою вартістю: консервовані фрукти та овочі, продукція тваринництва. Додана вартість на 1 га часто перевищує 1000 євро, що у 5 разів вище ніж у сусідніх великих господарствах. Іноді вона досягає 3000-4000 євро, якщо врахувати додану вартість, створену переробкою зібраного врожаю [13, 14, 16].

Другий тип господарств населення: крім овочів, картоплі та птиці, сім'я обробляє площу 0,6-2 га, має 1 чи 2 молочні корови та 1 чи 2 свині, що значно покращує її стан.

Частина площі використовується під фуражні культури (люцерну, буряки кормові, зерно фуражне). Даючи близько 4000 л молока у рік, корова дає ще й невеликий грошовий дохід, крім продуктів, що споживаються сім'єю. Загальний річний прибуток становить 1000-2000 євро з активу. Велика різниця полягає у тому чи виробник сам реалізує своє молоко шляхом прямого продажу на ринку (це вимагає наявності транспортного засобу) чи здає його молокозаводу [13, 14, 16, с. 101]. У цих господарствах, додана вартість з одиниці площі буде часто не такою високою, як у господарствах першого типу. Вона ще залежить від того, чи для виробництва кормів використовуються власні площі господарства, чи корми купують. Додана вартість на 1 га у цьому разі сягає 600-1000 євро, рідше 1000-15000 євро [7, 14, 17]. Як і господарства першого типу, описані вище, господарства другого типу мають засоби обробітку лише для ручної праці з малими можливостями, незважаючи на власну винахідливість для покращення її ефективності.

Домогосподарства третього типу мають коня та причіпну техніку. Хоча спосіб обробітку причіпною технікою вважається застарілим і тому не надто надійним [18, с. 111], доводиться констатувати, що спостерігаємо справжнє відродження цього способу обробітку. Ця техніка дає можливість розширити площі, що обробляються, якщо в селі є вільні земельні ділянки, або якщо селянин отримує додаткову ділянку в користування чи оренду. Прямий обробіток власного паю на цьому етапі ще залишається винятком, оскільки він може знаходитися всередині великої площі, що обробляється сусіднім господарством. Маючи площу у кілька гектарів та 1 чи 2 корови, дохід селянина за рік може становити 1500-3000 євро [7, с. 46; 17; 16; 2].

Четвертий тип виробників на селі має доступ до механізованої техніки. Йдеться загалом про маленькі трактори, що були у вжитку (40 к.с.), отримані в результаті розподілу майна колишніх колективних структур або придбані пізніше. В останньому випадку мова йде передусім про мотоблок або маленький трактор (12 к.с.) китайського виробництва. Площа буде збільшена завдяки доступу до резервних земель, які належать громаді, або у разі самостійного обробітку земельного наділу, одержаного в результаті земельної реформи. Наявність такого облад-

нання дає змогу надавати послуги сусідам. На площі у кілька гектарів та за умови, що селянин не відмовляється від виробництва продукції тваринництва (має корів, які дають молоко), від розведення птиці та інтенсивного вирощування овочів, його річний прибуток може сягати 2000-3000 євро з активу, що відповідає середньому доходу в Україні [7; 14; 17; 16].

Порівняння ефективності. Хоча доходи малих господарств є дуже малими, вони дають змогу, мільйонам сімей уникнути злиднів та жити добре. Їх роль у підтримці економічної діяльності в сільській місцевості та в боротьбі з бідністю є очевидною. З огляду на те, що цим господарствам характерна інтенсивна робота, а продукція, яку вони виробляють, різноманітна і часто з високою доданою вартістю, їхній внесок у національне сільськогосподарське виробництво є істотним.

Перше порівняння можна зробити виходячи з рівня продуктивності використання земельних ресурсів (додана вартість на одиницю площі), що досягається у господарствах населення й у сусідніх великих господарствах, які, на відміну від господарств населення, мають потужну техніку і використовують синтетичні добрива та засоби захисту рослин. У цьому разі стверджуємо, що додана вартість з одиниці площі у великих «сучасних» господарствах не така порівняно з доданою вартістю господарств населення. Вона досягала лише 145-170 євро/га у великих господарствах Житомирської області у 2009 р.; у Миколаївській області, яка перебуває у степовій зоні та мало зрошується, – 120 євро/га; у 2010 р. на чорноземах Кіровоградської області 290-300 євро/га; 200 євро/га у приватних господарствах на півночі Житомирської області у 2013 р.; 140 євро/га в середньому в Сумській області [13; 14; 16; 17].

Цікаво порівняти внесок кожного типу господарств у створення доданої вартості на рівні області. У таблиці представлено результати, отримані в масштабах групи сіл та районів у чотирьох різних областях. Проведено порівняння господарств населення та великих сільськогосподарських підприємств, які знаходяться поряд. Було використано три індикатори: 1) частка кожного типу в загальній кількості господарств, 2) частка кожного типу у створенні загальної доданої вартості та 3) частка кожного типу у використанні сільськогосподарських площ. Третій

тип господарств, до якого часто належать сімейні господарства середнього розміру (від кількох десятків до кількох сотень), у невеликій кількості доповнюють загальний вигляд отриманих результатів.

Дані таблиці показують, що великі господарства, які спеціалізуються на зернових, мають потужну техніку та орієнтовані, передусім, на зовнішній ринок. При цьому вони створюють лише 40% чистої доданої вартості в межах села (37-43%), маючи в обробітку три чверті земель сільськогосподарського призначення (63-91%) (табл. 1). Будучи мало ефективними щодо створення робочих місць та благ на одиницю площі (створені виробничі системи залишаються досить екстенсивними, особливо, коли вони відмовляються від тваринництва), сільськогосподарські підприємства залишаються із найвищим показником продуктивності праці. Завдяки цим виробничим структурам, великий зерновий потенціал чорнозему може найкраще виявитися, і Україна посяде гідне місце серед найбільших виробників зерна у світі.

Господарства населення завжди були продуктивнішими, ніж великі підприємства, у розрахунку на одиницю площі (додана вартість/га). Саме вони часто валоризують землі з низьким агрономічним потенціалом (пасовища, останні враховуються при визначенні доданої вартості на гектар). Натомість вони займають 90% сільськогосподарських активів.

Господарства населення завжди були продуктивнішими, ніж великі підприємства, у розрахунку на одиницю площі (додана вартість/га). Саме вони часто валоризують землі з низьким агрономічним потенціалом (пасовища, останні враховуються при визначенні доданої вартості на гектар). Натомість вони займають 90% сільськогосподарських активів.

Порівняння ефективності господарств населення та сільськогосподарських підприємств у масштабах області

Поселення, область	Тип господарства	Частка від загальної кількості господарств, %	Частка в загальній доданій вартості, %	Частка від загальної с.-г. площі, %
Крива Балка (Миколаївська обл.) (Pardon, 2009)	1. Великі господарства, що спеціалізуються на зернових: 1000-2500 га	1	43	80
	2. Господарства населення	98	56	18
	3. Інші господарства (сімейні ферми середнього розміру)	1	1	2
Богданівка та Дмитрівка (Кіровоградська обл.) (Randimbivololona також Sanchez, 2010)	1. Великі господарства, що спеціалізуються на зернових: 1000-2500 га	0,1	40	63
	2. Господарства населення	99	58	30
	3. Інші господарства (сімейні ферми середнього розміру)	0,9	2	7
Грушки (Житомирська обл.) (Varlin, 2013)	1. Великі господарства, що спеціалізуються на зернових: 1000-2500 га	-	37	75
	2. Господарства населення	-	59	17
	3. Інші господарства (сімейні ферми середнього розміру)	-	4	8
Глухів (Сумська обл.) (Cornuau and Trotel, 2013)	1. Великі господарства, що спеціалізуються на зернових: 1000-2500 га	-	43	91
	2. Господарства населення	-	56	8
	3. Інші господарства (сімейні ферми середнього розміру)	-	1	1

Джерело: Побудовано автором.

Результати дослідження свідчать про необхідність сприяння розвитку господарств населення в країні. Незважаючи на певні складнощі, господарства населення продовжують брати активну участь у забезпеченні продукцією внутрішнього ринку та створенні доданої вартості. Крім того, дані господарства є ощадливими у використанні синтетичних добрив і засобів захисту рослин, пального та показують високу резистентність в умовах, коли проміжні матеріальні затрати стають дорожчими.

Висновки. Враховуючи численні негативні прогнози багатьох авторів, домогосподарства не є вимираючими, а їх ефективність щодо створення доданої вартості та робочих місць не викликає сумніву. Незважаючи на імідж, який іноді присвоюють цим господарствам, вони утримуються не лише літніми людьми.

Власники домогосподарств шукають шляхи збільшення свого прибутку способом надання послуг сусідам таких, як оранка, боронування, перевезення.

Малі сільськогосподарські виробники досить часто є обізнаними щодо методики ви-

рощування культур та розведення тварин. Вони уважні до будь-яких можливостей та намагаються інвестувати, навіть якщо їх діяльність є обмеженою.

Основні проблеми, які виникли перед домогосподарствами, передусім викликані тим, що межі господарства можуть бути розширені лише за рахунок незначних площ інших земель, що обробляються в межах села. Розвиток виробництва у господарствах населення є обмежений обладнанням, яке призначено тільки для ручної праці. Щодо тваринництва, то тут труднощі полягають у зберіганні фуражу, що неминує призводити до значного скорочення обсягів молока взимку.

Нині селянство є обмеженим у розвитку та ігнорується політичними лідерами. Зважаючи на його важливість у підтримці робо-

чих місць на селі та у виробництві сільськогосподарської продукції, необхідної для забезпечення внутрішнього ринку, воно заслуговує на особливу увагу й підтримку з боку держави.

За умови вирішення наявних завдань, можна розраховувати на збільшення та урізноманітнення парку технічних засобів домогосподарств, поліпшення умов утримання тварин, значне збільшення доданої вартості й сільськогосподарських прибутків.

Розвиток домогосподарств не буде заважати розвитку великих, орієнтованих на експорт господарств, до якого так прагне влада, але може значно доповнити і розвинути сільськогосподарський сектор України, при порівняно невеликих економічних витратах.

Список бібліографічних посилань

1. Chombart de Lauwe J. Les paysans soviétiques, Editions du Seuil. Paris : Frontières ouvertes, 1961. 427 p. (Editions du Seuil).
2. Cochet H. L'Agriculture Comparée. 2011. 159 c.
3. Cochet H. Agriculture de lopin et agrobusiness en Ukraine. *Comptes Rendus de l'Académie d'agriculture de France*. 2012. № 3. C. 126-130.
4. Офіційний сайт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру. URL : <http://land.gov.ua/>.
5. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2013 році. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України». Державна служба статистики України. 2013. URL : <https://goo.gl/g6pemE>.
6. Hervé J. J. Evolution de la structure de l'entreprise agraire en Ukraine. *Etudes rurales*. 2013. № 191. P. 115-128.
7. Jaubertie C. Analyse-diagnostic dans la région de Jytomyr (Ukraine), mémoire de fin d'études, dominante d'approfondissement Développement Agricole, cursus ingénieur agronome. 123 p. (Terres d'Europe scafr - MAAP).
8. Ukraine: une approche comparée des dynamiques et performances économiques des structures agricoles / C. Jaubertie, L. Pardon, H. Cochet, R. Levesque. *Notes et études socio-économiques*. 2010. № 34. P. 37-55.
9. Kerblay B. Le nouveau statut des Kolkhozes de 1969. *Cultures et Sociétés de l'EST*. 1985. № 1. C. 222-230.
10. Lissitsa A., Odening M. Efficiency and total factor productivity in Ukrainian agriculture in transition. *Agricultural Economics*. 2005. № 3. C. 311-325.
11. Maurel M. C. L'organisation de l'espace rural soviétique. *Cadres de vie et trames spatiales, Annales de Géographie*. 1979. № 489. C. 549-580.
12. Pallot J., Nefedova T. Russia's Unknown Agriculture. Household Production in Post-Socialist Rural Russia, 2007. 272 p. (Oxford University Press).
13. Pardon L. Diagnostic agro-économique d'une petite région agricole de l'Ukraine méridionale (oblast de Mykolaïv), 2009. 131 p.
14. Randimbivololona C., Sanchez D. Analyse-diagnostic agro-économique des systèmes agraires de la région de Znamianka en Ukraine, 2010. 265 p. (Terres d'Europe SCAFR).
15. Schiller O. Discussion: The Resources and Performance of Soviet Agriculture. *Journal of Farm Economics*. 1956. № 2. P. 296-308.
16. Trotel A. Analyse-diagnostic agraire dans l'oblast de Sumy (Ukraine). Paris, 2013. 129 p.
17. Varlin J. Diagnostic agraire dans le canton de Volodarsk-Volinsky. Paris, 2013. 130 p.
18. Yefimov V. Economie institutionnelle des transformations agraires en Russie. - Paris. 2005 (Pays de l'Est).

References

1. Chombart, J. (1961). *Les paysans soviétiques*. Paris: Frontières ouvertes [In French].
2. Cochet, H.L. (2011). *Agriculture Comparée*. Paris: Ouvertes [In French].
3. Cochet, H.L. (2012). *Agriculture de lopin et agrobusiness en Ukraine*. France: Comptes Rendus de l'Académie d'agriculture de France [In French].
4. Derzhavna sluzhba Ukrainy z pytan' heodezii, kartohrafi ta kadastru [State Service of Ukraine on Geodesy, Cartography and Cadastre]. Retrieved from: URL: <http://land.gov.ua> [In Ukrainian].
5. Statystychnyj zbirnyk "Sotsial'no-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2013 rotsi. Sotsial'no-demohrafichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy" [Statistical collection "Socio-demographic characteristics of households of Ukraine in 2013. Socio-demographic characteristics of households in Ukraine"]. Retrieved from: <https://goo.gl/g6pemE> [in Ukrainian].
6. Hervé, J.J. (2013). Evolution de la structure de l'entreprise agraire en Ukraine. *Etudes rurales*, 191, pp. 115-128 [In French].
7. Jaubertie, C. (n.d.). *Analyse-diagnostic dans la région de Jytomyr (Ukraine), mémoire de fin d'études, dominante d'approfondissement Développement Agricole, cursus ingénieur agronome*. Terres d'Europe scafr - MAAP [In French].
8. Jaubertie, C., Pardon, L., Cochet, H. & Levesque, R. (2010). Ukraine: une approche comparée des dynamiques et performances économiques des structures agricoles. *Notes et études socio-économiques*, 34, 37-55 [In French].
9. Kerblay, B. (1985). Le nouveau statut des Kolkhozes de 1969. *Cultures et Sociétés de l'EST*, 1, pp. 222-230 [In French].
10. Lissitsa, A. (2005). Efficiency and total factor productivity in Ukrainian agriculture in transition. *Agricultural Economics*, 3, pp. 311-325 [In English].
11. Maurel, M.C. (1979). L'organisation de l'espace rural soviétique. *Cadres de vie et trames spatiales, Annales de Géographie*, 489, 549-580 [In French].
12. Pallot, J., & Nefedova, J. (2007). *Russia's Unknown Agriculture. Household Production in Post-Socialist Rural Russia*. Oxford University Press [In English].
13. Pardon, L. (2009). *Diagnostic agro-économique d'une petite région agricole de l'Ukraine méridionale (oblast de Mykolaïv)* [In French].
14. Randimbivololona, C. (2010). *Analyse-diagnostic agro-économique des systèmes agraires de la région de Znamianka en Ukraine*. Terres d'Europe SCAFR [In French].
15. Schiller, O. (1956). Discussion: The resources and performance of Soviet agriculture. *Journal of Farm Economics*, 2, 296-308 [In English].

16. Trotel, A. (2013). *Analyse-diagnostic agraire dans l'oblast de Sumy (Ukraine)*. Paris [In French].
17. Varlin, J. (2013). *Diagnostic agraire dans le canton de Volodarsk-Volinsky*. Paris [In French].
18. Yefimov, V. (2005). *Economie institutionnelle des transformations agraires en Russie*. Paris: Pays de l'Est [In French].

Hubert Cochet. Private households: a disappearing remnant of the past or a way to the future

The purpose of the article is to investigate the evolution of households in Ukraine, their role in national agricultural production and assess the economic efficiency of the activities of private households in comparison with large-scale agro-formations.

Research methodology. *In the research process there have been used such methods: scientific abstraction, logic, analysis and synthesis, generalization and systematization, scientific comparison.*

Research results. *As a result of the comparison of private households and large agricultural enterprises that are located within the same administrative-territorial unit, it has been determined that large farms specialized on cereals have a large area of agricultural land, powerful machinery. They are export-oriented, performing only 40% of net added value and being ineffective in terms of creating jobs and benefits per hectare. Nevertheless, private households, not having such material and technical assets per hectare, remain more efficient, while often valorizing land with low agronomic potential.*

Elements of scientific novelty. *Scientific novelty of the article lies in the fact that despite the political system and the economic development course in the country, private households are always adapting to any conditions, looking for ways to increase their profits.*

Owners of households have a high level of knowledge in animal husbandry and plant growing. Incomplete land reform and the lack of appropriate agricultural technical equipment are among the main problems hampering the more efficient functioning of households in the population.

Practical significance. *Completing of the land reform, solving the problems relating to private households and promotion of their development by the state, will not hamper the development of large-scale agro-formations. Considering small economic costs, this will significantly develop the agricultural sector of Ukraine. Tabl.: 1. Figs.: 1. Refs.: 18.*

Keywords: *households, private households, agricultural land, individual farms, domestic market, value added, production efficiency.*

Hubert Cochet - doctor of economic sciences, professor, director of the research group on comparative agriculture and rural development, Paris Institute of Technology for Life, Food and Environmental Sciences (16, rue Claude Bernard, Paris Cedex 05, France)
E-mail: hubert.cochet@agroparistech.fr

Хуберт Коше. Хозяйства населения: исчезающий пережиток прошлого или путь в будущее

Цель статьи – исследовать эволюцию домохозяйств в Украине, их роль в национальном сельскохозяйственном производстве, дать оценку экономической эффективности деятельности хозяйств населения по сравнению с крупными хозяйствами.

Методика исследования. *Использованы методы: научной абстракции, логики, анализа и синтеза, обобщения и систематизации, научного сравнения.*

Результаты исследований. *В результате сравнения хозяйств населения и крупных сельскохозяйственных предприятий, которые находятся в пределах одной административно-территориальной единицы, установлено, что крупные хозяйства, специализирующиеся на зерновых культурах, имеют в обработке значительную площадь земель сельскохозяйственного назначения, мощную технику, а также являются экспортноориентированными, создают лишь 40% чистой добавленной стоимости и остаются мало эффективными для создания рабочих мест и благ на единицу площади. Зато хозяйства населения, не имея таких материально-технических средств в расчете на единицу площади, более эффективны, при этом часто валоризируют земли с низким агрономическим потенциалом.*

Элементы научной новизны. *Установлено, что несмотря на политический строй и экономический курс развития страны, домохозяйства населения приспособляются к любым условиям при поиске путей увеличения своей прибыли.*

Практическая значимость. *Завершение земельной реформы, решение проблем, касающихся домохозяйств населения и содействие их развитию со стороны государства не будут помехой развитию крупных агроформирований, наоборот, при малых экономических затратах, позволят значительно развить сельскохозяйственный сектор Украины. Табл.: 2. Илл.: 1. Библиогр.: 18.*

Ключевые слова: *домохозяйства, хозяйства населения, земли сельскохозяйственного назначения, индивидуальные хозяйства, внутренний рынок, добавленная стоимость, эффективность производства.*

Хуберт Коше - доктор сельскохозяйственных наук, профессор, директор Научно-исследовательской группы по сравнительному сельскому хозяйству и сельскому развитию «AgroParisTech» (75231 Франция, г. Париж, Округ 05, ул. Клода Бернарда, 16)
E-mail: hubert.cochet@agroparistech.fr

Стаття надійшла до редакції 05.04.2018 р.

Фахове рецензування: 05.04.2018 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Хуберт Коше. Господарства населення: зникаючий пережиток минулого чи шлях у майбутнє. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 79-87.

*